

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίσει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents	
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)	
Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα–Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως ώφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χείρας τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπαθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

---

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Η Κάλυμνος, νησί ορεινό και πετρώδες στο μεγαλύτερο μέρος του, αποτελεί το τέταρτο σε μέγεθος και το τρίτο σε πληθυσμό νησί της Δωδεκανήσου. Είναι ευρέως γνωστή λόγω της ιδιαίτερης ενασχόλησης των κατοίκων της με τη σπογγαλιεία. Πρόκειται για ένα κατ' εξοχήν ναυτικό νησί, η ζωή των κατοίκων του οποίου υπήρξε ανέκαθεν άρρηκτα δεμένη με τη θάλασσα. Παράλληλα συνιστά έναν τόπο με μακραίωνη ιστορία, αξιόλογο πολιτισμό και έναν εντυπωσιακό αριθμό μνημείων από όλες τις ιστορικές περιόδους.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η αρχαιολογική βιβλιογραφία για την παλαιοχριστιανική Κάλυμνο είναι πλουσιότερη συγκριτικά με αυτή άλλων ιστορικών περιόδων της. Με τα παλαιοχριστιανικά και κυρίως τα θρησκευτικά μνημεία του νησιού ασχολήθηκαν κατά καιρούς διάφοροι ερευνητές, όπως ο Charles Newton (1856, 1865)¹, ο Mario Segre (1938)², ο Παύλος Λαζαρίδης (1955)³, ο Στυλιανός Πελεκανίδης (1974)⁴, ο Ιωάννης Βολανάκης (από το 1980 και μετά)⁵, ο Donald Bailey (1988)⁶, ο Βασίλης Καραμπάτσος

¹ Ch.T. Newton, «Excavations and Discoveries at Calymnos», *AJ* 13 (1856), 14-37· ο ίδιος, *Travels and Discoveries in the Levant*, τ. I, London 1865, 283-333.

² M. Segre, «Relazione preliminare sulla prima campagna di scavo nell'isola di Calino», *Memorie III* (1938), 35-37.

³ Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953*, Αθήνα 1955, τ. 1, 227-248.

⁴ Στ. Πελεκανίδης, με τη συνεργασία της Π. Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος: I, Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 48-51, πίν. 7-9.

⁵ Ι. Βολανάκης, «Νεώτεροι Έρευναι επί των Παλαιοχριστιανικών Μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΑΕ* 1980, 1-17· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Δωδεκανήσου, Ρόδος - Κάλυμνος - Τέλενδος», *Αντίδορον Πνευματικόν, Τιμητικός Τόμος Γ. Ι. Κονιδάρη, ΕΕΘΣΠΑ* 25 (1981), 41-63· ο ίδιος, «Τα Παλαιοχριστιανικά Μνημεία της Νήσου Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά Γ'* (1982), 55-63· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά Ε'* (1985), 107-119· ο ίδιος, «Τα Παλαιοχριστιανικά Μνημεία της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κκ. Σπυρίδωνα επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών αρχιερατείας*, Αθήναι 1988, 311-347· ο ίδιος, «Συμβολή στην Έρευνα των Χριστιανικών Μνημείων των Νήσων Καλύμνου και Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά Ι'* (1992), 173-211· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία Καλύμνου - Νήσος Αγία Κυριακή», *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΑ'* (1994), 21-35· ο ίδιος, «Χριστιανικοί Λουτρώνες και αγιάσματα στα Δωδεκάνησα», *Θεολογία ΕΖ'* (1996), τχ. Δ', 789-793· ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων της νήσου Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΔ'* (2001), 229-244.

(1987 και 1994)⁷, ο Ηλίας Κόλλιας (1994)⁸, η Βασιλική Βέμη (1989)⁹, η Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά (1974, 1991 και 2003)¹⁰, ο Παντελεήμων Λαμπαδάριος (1994)¹¹ και ο υπογράφων αρχαιολόγος (από το 1998 και εξής)¹², άλλοι από αυτούς στο πλαίσιο γενικότερων έργων τους και άλλοι με ειδικότερες μελέτες τους.

Οι πρώτες σύντομες ανασκαφικές έρευνες σε παλαιοχριστιανικά μνημεία του νησιού διενεργήθηκαν στα 1854-1855 από τον Άγγλο αρχαιολόγο Charles Newton¹³ και το 1937 από τον Ιταλό επιγραφολόγο Mario Segre¹⁴, στις βασιλικές Χριστός της Ιερουσαλήμ, Αγία Σοφία και Άγιος Ιωάννης. Συστηματικότερες όμως ανασκαφές ξεκίνησαν από το 1990 και μετά, από τους αρχαιολόγους της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Μάνια Μιχαλίδου, Βασιλή Καραμπάτσο, Αγγελική Κατσιώτη και από τον γράφοντα, σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όπως στη βασιλική του οικοπέδου Χαλκίτη στο Βαθύ (1989)¹⁵, στον Ταξιάρχη στον Έμπολα Βαθύ (1992, 1997, 1998)¹⁶, στην

⁶ Ο D. Bailey δημοσίευσε τα καλυμνιακά λυχνάρια του Βρετανικού Μουσείου, που ανακαλύφθηκαν από τον Newton (1854-1855) στο υστερορωμαϊκό νεκροταφείο της Πόθιας, στον τρίτο τόμο του Καταλόγου των λυχναριών του Βρετανικού Μουσείου (D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, III, *Roman Provincial Lamps*, London 1988, 1, 104, 178, 179, 185, 294, 300, 326, 333, 366, 406, 412).

⁷ V. Karabatsos, *An Architectural and Art Historical Survey of the Early Christian Monuments of Kalymnos and Telendos*, αδημοσίευτο δακτυλογραφημένο Master of Philosophy, Birmingham 1987· ο ίδιος, «The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos», *Κάλυμνος- Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 259-362.

⁸ Η. Κόλλιας, «Σχεδιασμός της Αρχαιολογίας και Τέχνης της Καλύμνου, από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας (1522)», *Κάλυμνος - Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 23-50.

⁹ Ασχολήθηκε με τη μελέτη των μέχρι το 1989 εντοπισθέντων ιωνικών με επίθημα κιονοκράνων από παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου και της Τελένδου, βλ. σχετικά: V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, έκδοση της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (*BCH Supplément XVII*, 1989), 58, 65, 179-181, pl. 73, 74.

¹⁰ Στ. Πελεκανίδης, με τη συνεργασία της Π. Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος: I, Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 48-51, πιν. 7-9. Ρ. Assimakopoulou-Atzaka, «The mosaic pavements of the Aegean islands during the Early Christian Period», *XXXVIII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1991, 33-34, εικ. 9· η ίδια, *Ψηφιδωτά δάπεδα: προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού*, Θεσσαλονίκη 2003, 63, 156, εικ. 60.

¹¹ Π. Λαμπαδάριος, *Η τοιχογραφία του ιερού ναού Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου*, Κάλυμνος 1994.

¹² Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος, Ιστορία - Αρχαιολογία - Πολιτισμός*, Κάλυμνος 1998 (στο εξής: Κουτελλάς, *Κάλυμνος*)· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΓ' (1999), 313-327· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Τριάδας στην Τέλενδο», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΔ' (2001), 245-259· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός νήσου Τελένδου. Πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2002) ανασκαφικής έρευνας», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΕ' (2003), 223-234· ο ίδιος, «Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου», *CORPUS* 49 (Μάιος 2003), 74-85· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός στην Τέλενδο: Πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2001) ανασκαφικής έρευνας», *Χάρης Χαίρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Β', Αθήνα 2004, 373-388· ο ίδιος, «Οι παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι της Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΣΤ' (2005), 447-470· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Τριάδας στην Τέλενδο», *Δωδ.Χρ* ΙΘ' (2005), 441-461· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΗ' (2009), 33-55· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Κάλυμνο και την Τέλενδο», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΘ' (2011), 11-58.

¹³ Βλ. παραπάνω, σημ. 1.

¹⁴ Βλ. παραπάνω, σημ. 2.

¹⁵ ΑΔ 44 (1989): Β2, Χρονικά, 527-530. Επίσης, Karabatsos, «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 341-343.

Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ (1997)¹⁷, στην Αγία Τριάδα στην Τέλενδο (1998)¹⁸, σε τάφους¹⁹ και στον παραθαλάσσιο παλαιοχριστιανικό οικισμό της Τελένδου (1990-1992 και 2000-2002)²⁰. Αυτές έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα και πληροφορίες για την καθημερινή ζωή, τις ασχολίες των κατοίκων, το εμπόριο και την οικονομία, τη λατρεία και τέλος, τα ταφικά έθιμα στην παλαιοχριστιανική Κάλυμνο.

Καρπός της επισταμένης έρευνας των αρχαιολόγων της 4^{ης} Ε.Β.Α. αποτελεί η βυζαντινή έκθεση στο νεοσύστατο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κάλυμνου, η οποία αποσκοπεί, μέσα από τα εκτιθέμενα αντικείμενα, να παρουσιάσει όψεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής των κατοίκων του νησιού, διαρθρωμένες σε πέντε θεματικές ενότητες (Οργάνωση Οικισμών, Καθημερινή Ζωή, Χριστιανοί και Θάνατος, Οικονομία - Εμπόριο, Πνευματικός Βίος - Λατρεία)²¹. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της έκθεσης αποτελούν ευρήματα της παλαιοχριστιανικής εποχής.

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Οι πρώτοι αιώνες της βυζαντινής ιστορίας αποτέλεσαν περίοδο μεγάλης ακμής για την Κάλυμνο²², όπως επιβεβαιώνεται και από την πληθώρα των αρχαιολογικών θέσεων (εικ. 1). Τις απαραίτητες προϋποθέσεις ανάπτυξης και προόδου εξασφάλισαν το καθεστώς της Ρωμαϊκής Ειρήνης, που συνέχισε να υφίσταται στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική θέση της Κάλυμνου, πλησίον σημαντικών εμπορικών θαλασσιών οδών.

Η Κάλυμνος ανήκε διοικητικά στην Επαρχία Νήσων, η οποία υπαγόταν στην Διοίκηση της Ασίας. Επί Ιουστινιανού, το έτος 536, η Κάλυμνος μαζί με τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, η Κύπρος, η Καρία, η Κάτω Μοισία και η Σκυθία συναποτελέσαν ενιαία διοικητική περιφέρεια, ναυτικού χαρακτήρα, με ανώτατο στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή, που βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση από τον αυτοκράτορα²³.

¹⁶ Εργασίες συντήρησης στο βυζαντινό ναύδριο και ανασκαφή στο εσωτερικό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κατά το έτος 1992 [ΑΔ 47 (1992): Β2, Χρονικά, 667-668, 683-684. Επίσης Αγγ. Κατσιώτη, «Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στον Έρμπολα - Βαθύ Κάλυμνου», *Κάλυμνος - Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 215, σημ. 1 και 217, σημ. 6]. Η ανασκαφή συνεχίστηκε το 1997 [ΑΔ 52 (1997): Β3, Χρονικά, 1165-1166] και το 1998 [ΑΔ 53 (1998): Β3, Χρονικά, 1006] από τον γράφοντα.

¹⁷ ΑΔ 52 (1997): Β3, Χρονικά, 1166-1168· ΑΔ 53 (1998): Β3, Χρονικά, 1006. Η ανασκαφή, η οποία αποκάλυψε μέρος του μνημείου, πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα.

¹⁸ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα. Βλέπε σχετικά: ΑΔ 53 (1998): Β3, Χρονικά, 1007-1009· Κουτελλάς, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ό.π. (σημ. 12), 245-259· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12), 441-461.

¹⁹ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 455, 463-466.

²⁰ Πρόκειται για σωστικές ανασκαφές ιδιωτικών οικοπέδων. Βλέπε σχετικά: ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, 518· ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, 508-509· ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, 684· ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, 519· ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, 509-510, σχ. 6· ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, 684· Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 223-234· Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 373-388. Στις ανασκαφές της περιόδου 1990-1992 εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Μιχαηλίδου και Β. Καραμπάτσος, ενώ σε αυτές της περιόδου 2000-2002 ο γράφον.

²¹ Μ. Κουτελλάς, «Η Βυζαντινή - Μεταβυζαντινή Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Κάλυμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΗ'* (2009), 17-31. Ε. Παπαβασιλείου - Μ. Κουτελλάς, «Αρχαιολογικό Μουσείο Κάλυμνου, Βυζαντινή Έκθεση», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114 (Μάρτιος 2010), 103-105.

²² Γενικά για την περίοδο αυτή της καλυμνιακής ιστορίας, βλέπε: Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 35-36· ο ίδιος, *Κάλυμνος: Ιστορία-Αρχαιολογία-Πολιτισμός*, Κάλυμνος 2006, 30.

²³ E. Stein, *Histoire du Bas Empire* I, Paris 1958, 474-475, χάρτης III. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 12, αρ. 2.

Ως αναπόσπαστο κομμάτι της Καλύμνου συνυπολογίζεται και η νησίδα Τέλενδος, η οποία βρίσκεται σε απόσταση μόλις 750 μ. από τις δυτικές ακτές της Καλύμνου και ως τα μέσα του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα αποτελούσε τμήμα της. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη, όπως πιστοποιούν τα διατηρούμενα μνημειακά κατάλοιπα από οικίες, εκκλησίες, λουτρά και τάφους. Ο ισχυρός σεισμός του 554 μ.Χ., τον οποίο περιέγραψε πολύ παραστατικά ο ιστορικός Αγαθίας, πέρα από τις άλλες καταστροφές, προκάλεσε καταβύθιση της περιοχής ανάμεσα στην Κάλυμνο και την Τέλενδο, η οποία και διαμορφώθηκε τελικά σε νησί²⁴.

Οι θαλάσσιες επιδρομές και λεηλασίες των Αράβων κατά το α΄ μισό του 7^{ου} αιώνα σηματοδοτούν το τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των παραθαλάσσιων οικισμών της Καλύμνου, οι οποίοι ήταν πλέον επισφαλείς²⁵. Οι πληθυσμοί μετακινήθηκαν σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές, όπου δημιούργησαν νέους οικισμούς, τους οποίους και περιτείχισαν²⁶.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Οι παλαιοχριστιανικοί οικισμοί βρίσκονταν στην πλειονότητά τους κοντά στη θάλασσα, η οποία εξυπηρετούσε τη διεξαγωγή του εμπορίου, την αλιεία και τις μετακινήσεις. Οικισμοί της περιόδου εντοπίζονται κατά τόπους στην κοιλάδα του Βαθύ (Λιμάνι Ρίνας, Καλλιώτισσα, Έμπολας-Μετόχι, περιοχή Παλαιοπαναγιάς, Στημένα), στο βορειοδυτικό τμήμα της Πόθιας, στις περιοχές Καντούνι, Εμπορείο και στη νησίδα Τέλενδος (ανατολικές ακτές, περιοχή Κάψαλος). Οι σημαντικότεροι από αυτούς εντοπίζονται στο λιμάνι της Ρίνας στο Βαθύ και κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Τελένδου. Και οι δύο είναι ιδιαίτερα εκτεταμένοι και δεν ακολουθούν κάποιο συγκεκριμένο πολεοδομικό σχεδιασμό, αλλά παρατηρείται ελευθερία στη χωροθέτηση και τη διαμόρφωση δομημένων και αδόμητων χώρων.

Οικισμός Ρίνας Βαθύ

Στον κόλπο του λιμανιού της Ρίνας απλώνεται ο σημαντικότερος παλαιοχριστιανικός οικισμός²⁷ της κοιλάδας του Βαθύ (εικ. 2-7). Όπως φαίνεται από τα πολλά ερειπωμένα οικοδομήματα, ο οικισμός ήταν ο μεγαλύτερος και καλύτερα

²⁴ Αγαθίου Σχολαστικού, *Ιστοριών Β΄*, 16 (έκδ. R. Keydell), *CFHB II*, Berlin 1967, 61-62. Για χρονολόγηση του σεισμού το έτος 551, βλ. A. Cameron, *Agathias I*, Oxford 1970, 138-139. Η ανασκαφική τεκμηρίωση του σεισμού και των επιπτώσεών του στην Κάλυμνο πραγματοποιήθηκε κατά την διάρκεια σωστικών ανασκαφών σε τμήματα του παραθαλάσσιου παλαιοχριστιανικού οικισμού της Τελένδου από τον γράφοντα, κατά το χρονικό διάστημα 2000-2002, βλέπε σχετικά: Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 224, 226, 230-231· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 374, 376, 378-381.

²⁵ Για το φαινόμενο γενικά, βλ. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αιώνα*, τ. Δ΄, Αθήνα 1972, σ. 50-53. Ειδικότερα για την Κάλυμνο, βλ. Κόλλιας, «Σχεδιάγραμμα», ό.π. (σημ. 8), 29· Karabatsos, «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 312· Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 224, 226-231.

²⁶ Τέτοιοι οικισμοί έχουν εντοπιστεί στις ορεινές θέσεις Άγιος Κωνσταντίνος και Γαλατιανή. Την ίδια επίσης εποχή οικοδομήθηκε και το παραθαλάσσιο οχυρό Καστέλλι. Βλέπε σχετικά: Κόλλιας, ό.π. (σημ. 8), 29-31· Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 311-315· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 72-74, 94-95, 108-111· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 313-327.

²⁷ Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 128-130.

οργανωμένος της κοιλάδας. Πρόκειται για εκτεταμένο οικισμό, ο οποίος απλώνεται στις πλαγιές εκατέρωθεν του βαθέος και ευλίμενου κόλπου. Περιλαμβάνει επίσης έξι συνολικά βασιλικές, οι τέσσερις από τις οποίες (Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη, Ανάσταση, Άγιος Γεώργιος, Αγία Σοφία) βρίσκονται στη νότια πλευρά του κόλπου, ενώ οι άλλες δύο (Αγία Ειρήνη και Ανατολική Εκκλησία) στη βόρεια, καθώς επίσης και υπέργειους καμαροσκεπείς τάφους.

Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται τα οικοδομήματα στη νότια πλευρά του λιμανιού, στην περιοχή που φέρει την ονομασία Ελληνικά (εικ. 2, 4-7). Εδώ πολλά από τα παλαιοχριστιανικά κτίρια διατηρούνται σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση, σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι τη στέγη. Οι κατόψεις όλων είναι ορθογώνιες. Το μέγεθος των οικιών είναι περιορισμένων διαστάσεων και ποικίλλει, προφανώς ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες των ιδιοκτητών τους. Το υλικό κατασκευής τους είναι αδροδουλεμένοι ντόπιοι ασβεστόλιθοι, καλύτερα δουλεμένοι στις γωνίες των οικοδομημάτων, μικροί ενδιάμεσοι λίθοι και συνδετικό ασβεστοκονίαμα²⁸. Από τις οικίες, άλλες είναι ισόγειες²⁹ και άλλες δίπατες³⁰. Από τις περισσότερες σώζονται μόνο τα θεμέλια. Ορισμένες όμως διατηρούν αποσπασματικά τη στέγη τους και άλλες ακόμη και μέρος του ορόφου. Η στέγαση των ισόγειων οικιών γινόταν με κτιστή καμάρα και μονόρριχτη ή δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Στις δίπατες, το ισόγειο στεγαζόταν είτε με κτιστή ημικυλινδρική καμάρα, είτε με μεσοπάτωμα, φερόμενο επί ξυλοδοκών και ξύλινες κεραμοσκεπείς στέγες στον όροφο. Για την προμήθεια του απαραίτητου πόσιμου νερού οι οικίες διέθεταν κτιστές θολοσκεπείς υδατοδεξαμενές.

Ενδεικτικά αποτυπώνονται δύο από τα χαρακτηριστικότερα οικοδομήματα στη νότια πλαγιά του οικισμού, ένα ισόγειο κι ένα δίπατο. Δυστυχώς σε κανένα από αυτά δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα ανασκαφική έρευνα, γεγονός που θα βοηθούσε στην εξαγωγή διαφωτιστικών συμπερασμάτων γι' αυτά.

Το ισόγειο οικοδόμημα (εικ. 4, 5) αποτελείται από μία στενόμακρη αίθουσα κατά μήκος της νότιας πλευράς του. Σε αυτήν ανοίγεται εξωτερική είσοδος στα δυτικά. Ένας στενός διάδρομος στο μέσον του βόρειου τοίχου της αίθουσας οδηγεί μέχρι τη βόρεια εξωτερική πλευρά του οικοδομήματος. Εκατέρωθεν του διαδρόμου διατάσσονται από ένα ορθογώνιο διαμέρισμα. Από αυτά το δυτικό επικοινωνεί με τη στενόμακρη αίθουσα μέσω θύρας, ενώ το ανατολικό μέσω παραθύρου. Λόγω καταστροφής της βόρειας πλευράς του οικοδομήματος δε διευκρινίζεται εάν στη βόρεια πλευρά του ανοίγονταν εισοδοί ή παράθυρα ή αν τα εκεί δύο διαμερίσματα επικοινωνούσαν με το διάδρομο. Όλοι οι χώροι του ισόγειου αυτού κτίσματος είναι καμαροσκεπείς. Το ίδιο και η υπέργεια υδατοδεξαμενή που είναι προσκολλημένη στην ανατολική πλευρά του.

Το δίπατο οικοδόμημα (εικ. 6, 7), το οποίο είναι από τα μεγαλύτερα του οικισμού, σχετίζεται πιθανότατα με τη βασιλική της Αγίας Σοφίας, με την οποία ευρίσκεται σε

²⁸ Τα οικοδομήματα αυτά ονομάζονταν από τους Βυζαντινούς εγχώρυγα ή κτίσματα διά εγχωρύγου, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Δ', εν Αθήναις 1951, 258.

²⁹ Αυτού του είδους η οικία ονομαζόταν από τους Βυζαντινούς σπίντιν χαμόγειων ή χαμαίγειων, βλ. Κουκουλές, ό.π., 261, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁰ Αυτού του είδους η οικία ονομαζόταν από τους Βυζαντινούς σπίντιν δίπατων, ανωγοκάτωγον, ανωγεωκάτωγον ή άνω κάτω, βλ. Κουκουλές, ό.π., 261-262, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

άμεση γειτνίαση³¹. Αυτό διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα. Το χαμηλότερο αποτελείται από έναν μεγάλο ορθογώνιο χώρο, που διαθέτει δύο εισόδους, μία στην ανατολική και μία στη δυτική στενή πλευρά. Λόγω των μεγάλων διαστάσεων του ο χώρος αυτός μάλλον ήταν χωρισμένος στα δύο με εσωτερικό τοίχο, διεύθυνσης Β-Ν. Επάνω σε αυτόν στηρίζεται ο όροφος, επί μεσοπατώματος φερομένου επί ξυλοδοκών. Λόγω της κατωφέρειας της πλαγιάς ο επικαθήμενος όροφος προεκτείνεται προς τα νότια επί του φυσικού βράχου. Ο όροφος χωρίζεται σε τρία διαμερίσματα στο νότιο τμήμα του, τα οποία όμως δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Τα δύο ακραία διαθέτουν από μία εξωτερική είσοδο, αντίστοιχα στην ανατολική και τη δυτική πλευρά τους. Το ανατολικό και το μεσαίο διαμέρισμα επικοινωνούσαν μέσω θυρών με το βόρειο τμήμα του ορόφου, από το οποίο διατηρούνται τα απομεινάρια ενός παραθύρου στην ανατολική πλευρά του.

Το ζήτημα της διάρκειας ζωής του οικισμού παραμένει ανοιχτό, καθώς μάλιστα δεν υπάρχει σχετική ανασκαφική τεκμηρίωση. Οι καταστροφές του 7^{ου} αιώνα επιβεβαιώθηκαν για την περιοχή του Βαθύ, στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του Ταξιάρχη και της Παλαιοπαναγιάς, οι οποίες από τον 7^ο αιώνα και εξής χρησίμευσαν ως τόποι ταφής³². Πιθανόν όμως ο οικισμός της Ρίνας να συνέχισε να κατοικείται και μετά τον 7^ο αιώνα³³.

Οικισμός Τελένδου

Πρόκειται για εκτεταμένο οικισμό, ο οποίος απλωνόταν κατά μήκος των ανατολικών ακτών της νησίδας Τελένδος. Από τον οικισμό είναι ορατές στις μέρες μας οι βασιλικές, οι υπέργειοι καμαροσκεπείς τάφοι, τα λουτρά και ελάχιστα οικιστικά απομεινάρια. Τα οικήματα διατηρούνται κάτω από το επίπεδο του εδάφους, γεγονός που οφείλεται στην καλλιέργεια της περιοχής στα νεότερα χρόνια, η οποία κατέστρεψε τα επιφανειακά κατάλοιπά τους. Το θετικό είναι ότι για τον οικισμό της Τελένδου διαθέτουμε τεκμηριωμένες αρχαιολογικές μαρτυρίες, λόγω των ανασκαφών στην περιοχή αυτή κατά τις περιόδους 1990-1992, 1998 και 2000-2003, οι οποίες απέφεραν ιδιαίτερα διαφωτιστικές πληροφορίες³⁴.

³¹ Εάν κάτι τέτοιο αποδειχτεί, τότε μάλλον πρόκειται για επισκοπείο, οικοδόμημα δηλαδή που χρησιμοποιεί για τη στέγαση των διοικητικών υπηρεσιών της επισκοπής, αλλά και για τη διαμονή του επισκόπου βλ. Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία, Α΄ Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2000, 194-198. Αυτό θα ήταν ιδιαίτερα σημαντική ανακάλυψη για την Κάλυμνο, καθώς η ύπαρξη επισκόπου Καλύμνου δε μαρτυρείται πούθενά.

³² Βλέπε σχετικά: Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 123-125, 143-145· *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά Β3, 1165-1168.

³³ Σε αυτή την υπόθεση οδηγούμαστε από ενδείξεις, όπως: Α) Το γεγονός της ανυπαρξίας στο Βαθύ κάποιου ορεινού οχυρωμένου οικισμού, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Κάλυμνου και της Τελένδου (Γαλατιανή και Άγιος Κωνσταντίνος), δεδομένου ότι η περιοχή συνέχισε να κατοικείται και το επιβεβαιώνουν οι ταφές από τον 7^ο αι. και εξής, εντός των ερειπωμένων βασιλικών. Β) Στη βόρεια πλευρά του οικισμού της Ρίνας, στην παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Σοφίας, το βόρειο κλίτος προστέθηκε αργότερα, με αποτέλεσμα αυτή να αποκτήσει κάτοψη τρίκλιτου ναού με τριάψιδο Ιερό Βήμα. Η προσθήκη αυτή υποδηλώνει ότι ίσως συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά τον 7^ο αιώνα. Βλ. σχετικά, Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 336, 353.

³⁴ Για τα ευρήματα και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από αυτές, βλέπε σχετικά: Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 223-234· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 373-388.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν αποτελούν αποσπασματικά τμήματα³⁵ ενός εκτεταμένου και πυκνοδομημένου παλαιοχριστιανικού οικισμού (εικ. 8). Τα σπίτια είναι απλές κατασκευές ορθογώνιας κάτοψης, με κεραμοσκεπείς στέγες και δάπεδα από πατημένο χώμα ή πλακόστρωτα. Η κατασκευή των τοίχων συνίσταται από αργολιθοδομή, οπτοπλίνθους σε ορισμένα σημεία και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Οι εσωτερικές επιφάνειές τους έφεραν κάλυψη από σοβά, επιχρωματισμένο με ωχροκίτρινο ή πορφυρό χρώμα.

Όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τη μελέτη των ορατών αρχαιολογικών καταλοίπων, η περιοχή των ανατολικών ακτών της Τελένδου γνωρίζει μεγάλη ακμή και ανάπτυξη κατά την παλαιοχριστιανική εποχή και ιδιαίτερα κατά την περίοδο 5^ο-μέσα 7^ο αιώνα³⁶. Ο χώρος του οικισμού παρουσιάζει τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις. Σύμφωνα με τα ευρήματα η πρώτη φάση καλύπτει τη χρονική περίοδο 5^ο-μέσα 6^ο αιώνα, η δεύτερη φάση την περίοδο μέσα 6^ο-μέσα 7^ο αιώνα, ενώ η τρίτη και τελευταία –για την οποία υπάρχουν και τα λιγότερα στοιχεία– τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, από τα τέλη του 10^ο αιώνα και μετά.

Μέσα από τα ποικίλα ευρήματα³⁷ που ήλθαν στο φως τεκμηριώνεται η ενασχόληση των κατοίκων με την καλλιέργεια της γης (χειρόμυλοι, τσάπα, κλαδευτήρι), την κτηνοτροφία (οστά ζώων), την αλιεία (αγκίστρια, βαρίδια διχτύων, βελόνα πλεξίματος και επισκευής διχτύων) και το εμπόριο (επίσασκα σκεύη). Τεκμηριώθηκαν επίσης οικοτεχνικές δραστηριότητες, σχετικές με την υφαντική (αγνύθες) και τη ραπτική (βελόνες). Ανακαλύφθηκαν σκεύη, που σχετίζονται με την αποθήκευση (πιθάρια, αμφορείς), την προετοιμασία της τροφής (χύτρες, τηγάνι) και την οργάνωση των γευμάτων (πινάκια, φιάλες), λυχνάρια για τις ανάγκες τεχνητού φωτισμού, καθώς και αντικείμενα μικροτεχνίας (κοχλιάρια, περόνες, δαχτυλίδι), που εκφράζουν την ευαισθησία και την αγάπη της κοινωνίας της εποχής για το ωραίο και τη μέριμνα για τον καλλωπισμό. Οι καθημερινές εμπορικές συναλλαγές των κατοίκων διευκολύνονταν με τη χρήση νομισμάτων. Μάλιστα για τον έλεγχο του βάρους των χρυσών νομισμάτων χρησιμοποιούσαν χάλκινα σταθμιά. Η μαρτυρία της επείσασκτης κεραμικής και των λυχνών από τη Μικρά Ασία, την Παλαιστίνη, την Κύπρο, τη βόρεια Αφρική, τη Σάμο και την Αττική είναι διαφωτιστική για την εμπορική δραστηριότητα στο νησί κατά την περίοδο αυτή.

ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Η καθιέρωση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας είχε ως αποτέλεσμα να ανεγερθούν και στην Κάλυμνο μεγάλες βασιλικές³⁸, για να στεγάσουν

³⁵ Λόγω της περιορισμένης έκτασης των οικοπέδων που ερευνήθηκαν, κανένα οικοδόμημα δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό του, ώστε να μπορέσουμε να σχηματίσουμε καλύτερη εικόνα για τον παλαιοχριστιανικό οικισμό.

³⁶ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 231· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 381.

³⁷ Βλέπε αναλυτικά Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 232-233· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 379-381.

³⁸ Karabatsos «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 268-354· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 53-67, 98-115, 123-125, 130-140, 143-147, 150-153· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 313-327· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ό.π. (σημ. 12), 245-259· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12),

τη χριστιανική λατρεία. Το Ιερό του Δηλίου Απόλλωνα, το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της αρχαίας Καλύμνου, καταστράφηκε και στο χώρο του οικοδομήθηκαν οι βασιλικές Χριστός της Ιερουσαλήμ (εικ. 9-11) και Αγία Σοφία (εικ. 12). Στην Κάλυμνο και τις παρακείμενες νησίδες της έχουν εντοπιστεί τριάντα πέντε συνολικά παλαιοχριστιανικές βασιλικές, οι οποίες χρονολογούνται στον 5^ο και κυρίως στον 6^ο αιώνα. Από αυτές είκοσι τρεις βρίσκονται στην Κάλυμνο (δεκατρείς στην κοιλάδα του Βαθύ και έντεκα στο υπόλοιπο νησί), έξι στην Τέλενδο και πέντε στις υπόλοιπες νησίδες. Από όλες αυτές μόνο οκτώ (Χριστός της Ιερουσαλήμ, Αγία Σοφία, Αγία Τριάδα, Άγιος Ιωάννης στον Μελιτσάχα, Αγία Τριάδα στην Τέλενδο, Ταξιάρχης, Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ) έχουν ολικώς ή μερικώς ανασκαφεί μέχρι σήμερα.

Οι περισσότερες βασιλικές εντάσσονται στους πολεοδομικούς ιστούς των οικισμών. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που ανήκουν σε μικρά και απομακρυσμένα από οικισμούς συγκροτήματα (στις θέσεις Άγιος Πέτρος στην Πόθια, Άγιος Γεώργιος στις Πεζούλες, Πάνω Παναγιά στο Βαθύ και στις νησίδες Αγία Κυριακή, Άγιος Ανδρέας, Άγιος Νικόλαος, Σαρή και Νερά), που πιθανόν αποτελούσαν μικρές μονές³⁹, καθώς και μεμονωμένες, που είτε οικοδομήθηκαν σε χώρους όπου υπήρχαν αρχαίοι ναοί (όπως στην περίπτωση του Χριστού της Ιερουσαλήμ, της Αγίας Σοφίας, του Αγίου Ιωάννη στην περιοχή Μελιτσάχας και της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ) για να τους εξαγνίσουν είτε ήταν κοιμητηριακές (όπως πιθανώς στην περίπτωση της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Τέλενδο, λόγω γειννίασης με το νεκροταφείο των υπέργειων καμαροσκεπών τάφων)⁴⁰.

Στην πλειονότητά τους οι βασιλικές είναι μεγάλων διαστάσεων κτίσματα, ορθογώνιας κάτοψης, χωρισμένες εσωτερικά σε τρία κλίτη και ήταν είτε εξ ολοκλήρου ξυλόστεγες (Χριστός της Ιερουσαλήμ) ή ξυλόστεγες στο κεντρικό κλίτος και καμαροσκεπείς στα πλαϊνά (Ταξιάρχης και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ). Διαφορετική αρχιτεκτονική διαμόρφωση παρουσιάζουν η τρίκογχη Αγία Σοφία⁴¹ στο χώρο του αρχαίου Ιερού του Απόλλωνα και η σταυρόσχημη Κοίμηση της Θεοτόκου⁴² στην Τέλενδο. Επίσης δε λείπουν και περιπτώσεις μικρών μονόκλιτων τύπων (στον Άγιο Κωνσταντίνο στην Τέλενδο, στη νησίδα Άγιος Ανδρέας και στη θέση Πάνω Παναγιά στο Βαθύ)⁴³. Η Αγία Τριάδα⁴⁴, η οποία χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα, αποτελεί

441-461· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 33-55. Βλ. επίσης και τις σύντομες αναφορές του Ι. Βολανάκη σε διάφορες μελέτες του, όπως: «Νεώτεροι Έρευνας», ό.π. (σημ. 5), 1-17· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 5), 41-63· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 55-63· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου», ό.π. (σημ. 5), 107-119· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 5), 311-347· ο ίδιος, «Συμβολή στην Έρευνα», ό.π. (σημ. 5), 173-211· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία Καλύμνου - Νήσος Αγία Κυριακή», ό.π. (σημ. 5), 21-35.

³⁹ Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 60-62, 145-147, 111-115· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές», ό.π. (σημ. 12), 77, 82, 85.

⁴⁰ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 352. Για τους τάφους, βλ. παρακάτω την ενότητα «Τάφοι» στην παρούσα εργασία.

⁴¹ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 277-282· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 57-59· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές», ό.π. (σημ. 12), 77.

⁴² Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 308-310· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 106-107· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές», ό.π. (σημ. 12), 82, 85.

⁴³ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 312-314· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 108-111, 112-113, 145-147· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 317, 327, σχ. 3.

πιθανότατα το πρωιμότερο παράδειγμα βασιλικής στον ελλαδικό χώρο με τριμερές τριάπιδο Ιερό Βήμα (εικ. 14) και φαίνεται πως διέθετε στο κέντρο υπερυψωμένο πυραμιδόσχημο ξυλόστεγο πύργο. Τριάπιδο Ιερό Βήμα διαθέτουν άλλες τρεις -μη ανεσκαμμένες- βασιλικές (η Ζωοδόχος Πηγή στο Καντούνι, η Παλαιά Παναγιά στην Τέλενδο, και η Αγία Σοφία στη Ρίνα)⁴⁵. Περισσότερες είναι οι περιπτώσεις βασιλικών με δύο αφίδες στο Ιερό Βήμα (η Ανάσταση, ο Άγιος Γεώργιος, η Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη, η Αγία Ειρήνη και η Ανατολική Εκκλησία στη Ρίνα Βαθύ, καθώς και αυτή στη νησίδα Σαρή)⁴⁶.

Τα κλίτη χωρίζονται με στυλοβάτες, επάνω στους οποίους βαίνουν μαρμάρινοι κίονες ή κτιστοί πεσσοί. Τα κιονόκρανα είναι στην πλειονότητά τους ιωνικού ρυθμού με συμφυές επίθημα (Άγιος Βασίλειος στην Τέλενδο, Ταξιάρχης, Παλαιοπαναγιά και Σταυρός στο Βαθύ)⁴⁷. Κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού χρησιμοποιήθηκαν στη βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ⁴⁸. Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με μαρμάρινο φράγμα πρεσβυτερίου, που φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενο από απλούς σταυρούς (Αγία Τριάδα στην Τέλενδο, Ανάσταση, Ταξιάρχης και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ) ή παγώνια (Χριστός της Ιερουσαλήμ, Άγιος Γεώργιος στις Πεζούλες και Άγιος Ιωάννης στο Μελιτσάχα –εικ. 13). Οι άμβωνες είναι κι αυτοί μαρμάρινοι, όπως και οι διαχωριστικοί αμφικιονίσκοι των παραθύρων. Τα αρχιτεκτονικά μέλη είτε αποτελούν μετασκευές αρχαίων μελών είτε είναι επείσακτα και γι' αυτό φέρουν εγχάρακτα αριθμητικά σύμβολα.

Με βάση τις ανεσκαμμένες βασιλικές (Χριστός της Ιερουσαλήμ, Αγία Σοφία, Αγία Τριάδα, Άγιος Ιωάννης στον Μελιτσάχα, Αγία Τριάδα στην Τέλενδο, Ταξιάρχης, Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ) διαπιστώνεται ότι τα δάπεδα των κλιτών καλύπτονταν από ψηφιδωτές συνθέσεις, μαρμαροθετήματα ή λίθινες ορθογώνιες πλάκες. Πλακόστρωση σε συνδυασμό με μαρμαροθέτημα εντοπίστηκε στην Αγία Τριάδα στην Τέλενδο. Συνδυασμός ψηφιδωτών και πλακόστρωτου διαπιστώθηκε στις βασιλικές του Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα, του Χριστού της Ιερουσαλήμ, της Παλαιοπαναγιάς και του Ταξιάρχη στο Βαθύ. Το θεματολόγιό τους περιλαμβάνει γεωμετρικά σχέδια, όπως σηρικούς τροχούς, πλοχμούς, μαιανδροειδείς ή απλούς σταυρούς, τρίγωνα, φυτά και καρπούς. Ζώα, ψάρια και πουλιά αποδίδονται είτε εντός πλαισίων (Αγία Σοφία –εικ. 12) είτε ελεύθερα εντός σχηματοποιημένου φυσικού τοπίου (Χριστός της Ιερουσαλήμ –εικ. 11)⁴⁹. Η ομοιότητα των σχεδίων τους με ψηφιδωτά της

⁴⁴ Κουτελλάς, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ό.π. (σημ. 12), 245-259· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12), 441-461.

⁴⁵ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 284-285 (στην εικόνα 9 η Ζωοδόχος Πηγή αποδίδεται λανθασμένα στην κάτοψη ως βασιλική με δύο αφίδες), 305-308, 335-336· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 64-65, 103-105, 138.

⁴⁶ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 337-350· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 130-137, 114-115.

⁴⁷ Vemi, *Les chapiteaux ioniques*, ό.π. (σημ. 9), 58, 65, 179-181, πιν. 73-74· Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 298-299, 321-327, 331-332.

⁴⁸ Κουτελλάς, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 46, εικ. 16.

⁴⁹ Εκτός από αυτό του νοτίου κλίτους, που ήταν από παλιά γνωστό, τα υπόλοιπα αποκαλύφθηκαν από τον γράφοντα το 2008, κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάδειξης του μνημείου. Βλ. Κουτελλάς, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», 33-55. Τα ψηφιδωτά αυτά έχουν επιδράσεις από την περιοχή της Συρίας. Βλ. Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα*, ό.π. (σημ. 10), 155-156, εικ. 60.

Κω και της Αστυπάλαιας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτά αποτελούν έργα του ίδιου εργαστηρίου, το οποίο πιθανότατα έδρευε στην Κω⁵⁰.

Οι βασιλικές πλαισιώνονται από λειτουργικά και βοηθητικά προσκτίσματα, όπως βαπτιστήριο, πρόθεση, διακονικό, λουτρό, αποθηκευτικούς χώρους, κλιμακοστάσια και υδατοδεξαμενές. Βαπτιστήρια διέθεταν η Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ, ο Άγιος Βασίλειος, η Παλαιά Παναγιά και η Αγία Τριάδα στην Τέλενδο. Λουτρό πλησίον βασιλικής υπάρχει μόνο στον Άγιο Βασίλειο στην Τέλενδο⁵¹.

Εξαιτίας των αραβικών επιδρομών του 7^{ου} αιώνα, οι βασιλικές καταστρέφονται και χρησιμοποιούνται κατόπιν ως τόποι ενταφιασμού⁵², όπως πιστοποιήθηκε από την ανασκαφική έρευνα στις βασιλικές της Αγίας Τριάδας στην Τέλενδο, του Ταξιάρχη και της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ, του Χριστού της Ιερουσαλήμ και της Αγίας Σοφίας στο χώρο του Ιερού του Απόλλωνα.

Κατά την Υστεροβυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή περίοδο παρατηρείται το φαινόμενο της ανέγερσης ναυδρίων εντός των ερειπωμένων βασιλικών (όπως στις περιπτώσεις της Αγίας Τριάδας και της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Τέλενδο, του Αγίου Νικολάου στα Σκάλια, του Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα, των Αγίων Θεοδώρων στον Πάνορμο, της Αγίας Σοφίας στο χώρο του Ιερού του Απόλλωνα, του Αγίου Πέτρου επί της νότιας οροσειράς της Πόθιας, και σε βασιλικές του Βαθύ όπως του Ταξιάρχη και του Αγίου Γεωργίου - Αγίου Αντωνίου στον Έμπολα, της Αγίας Άννας, του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Ειρήνης στη Ρίνα και του Ιωάννη του Θεολόγου)⁵³.

ΛΟΥΤΡΑ

Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των παλαιοχριστιανικών οικισμών της Καλύμνου και της Τελένδου είναι ορατά τέσσερα συνολικά συγκροτήματα λουτρικών εγκαταστάσεων⁵⁴, από τα οποία ένα βρίσκεται στον Εμπορειό⁵⁵ Καλύμνου, ενώ τα

⁵⁰ Πελεκανίδης, *Σύνταγμα*, ό.π. (σημ. 10), 45-48, 63-83· Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici pavimentali», ό.π. (σημ. 10), 66-75· S. Kalopissi-Verti, «Kos tardoantica e bizantina nelle scorpente archeologiche dal IV secolo al 1314», *CorsiRav* 38 (1991), 241-243.

⁵¹ Βλέπε σχετικά παρακάτω την ενότητα «Λουτρά» στην παρούσα εργασία.

⁵² Βλέπε σχετικά: *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά Β3, 1165-1168· *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά Β3, 1006-1009· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 125, 145· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12), 453· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 34.

⁵³ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 277-296, 308-310, 317-322, 328-330, 337-341, 343-347· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 37, 59-60, 64-66, 91-93, 105-107, 123-126, 130-131, 135-137, 150-155· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 34-35.

⁵⁴ Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 5), 63· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 57-60· ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων των νήσων Καλύμνου και Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 204· Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 303-305, 315-316· Βολανάκης, «Χριστιανικοί Λουτρώνες», ό.π. (σημ. 5), 789-793· Κουτελλάς, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 11-58.

⁵⁵ Όπου υπάρχουν τα απομεινάρια παλαιοχριστιανικού οικισμού, κατά μήκος της παραλιακής ζώνης. Για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και τα μνημεία της περιοχής, βλ. Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 315-316· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 70-71, 89-91· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 452-453, 467, εικ. 24· ο ίδιος, *Κάλυμνος: Ιστορία-Αρχαιολογία*, ό.π. (σημ. 22), 70-71. Για το λουτρό, βλ. Karabatsos, ό.π., 315-316· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 90· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 33-37.

υπόλοιπα τρία στις ανατολικές ακτές της Τελένδου (Λουτρό οικοπέδου Λουλουδιά⁵⁶, Λουτρό Αγίου Βασιλείου⁵⁷ και Λουτρό Αγίου Χαραλάμπους⁵⁸). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της ανυπαρξίας (ή πιο σωστά μη εντοπισμού μέχρι σήμερα) λουτρικών εγκαταστάσεων στην κοιλάδα του Βαθύ, παρά την επιβεβαιωμένη ανάπτυξη της περιοχής. Ειδικά στον εκτεταμένο παραθαλάσσιο οικισμό του λιμανιού της Ρίνας, όπου διατηρούνται σε καλή κατάσταση οικίες, ναοί και ταφικά κτίσματα, εντούτοις δεν μπορεί να ταυτιστεί –με τα μέχρι στιγμής δεδομένα– κάποιο από τα υπάρχοντα κτίσματα με λουτρό.

Τα τρία από αυτά (Λουτρό Εμπορείου, Λουτρό Αγίου Χαραλάμπους και Λουτρό οικοπέδου Λουλουδιά) πρέπει να ήταν δημόσια⁵⁹, ενώ αυτό του Αγίου Βασιλείου εκκλησιαστικό⁶⁰, καθώς είναι το μόνο που βρίσκεται πλησίον βασιλικής και οπωσδήποτε ανήκε στη δικαιοδοσία της⁶¹. Πιθανότατα η λειτουργία του λουτρού σχετίζεται με τον φιλανθρωπικό θεσμό της διακονίας (6^{ος} μ.Χ. αιώνας)⁶², οπότε θα προοριζόταν και για χρήση από τα άπορα μέλη της χριστιανικής κοινότητας.

Από τα τέσσερα λουτρά σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται το Λουτρό του Αγίου Χαραλάμπους (εικ. 16, 17), οι τοίχοι του οποίου φτάνουν μέχρι το ύψος της στέγης. Σε ικανό ύψος σώζονται τμήματα και του Λουτρού του οικοπέδου Λουλουδιά. Τα υπόλοιπα βρίσκονται σε κατάσταση θεμελίων. Σε κανένα από αυτά όμως δεν έχει διεξαχθεί ακόμη

⁵⁶ I.P. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά*, Γ', εν Αθήναις 1854, 397· Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 59-60· Karabatsos, «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 305· Βολανάκης, «Χριστιανικοί Λουτρώνες», ό.π. (σημ. 12), 792-793· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 96· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 38-42.

⁵⁷ Αρχικά ο I. Βολανάκης («Παλαιοχριστιανικά μνημεία Δωδεκανήσου», 63) το είχε χαρακτηρίσει ως μαρτύριο, αργότερα ως βασιλική («Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», 57) και τελικά ως λουτρόνα (I. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων των νήσων Καλύμνου και Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά Ι'* (1992), 204· ο ίδιος, «Χριστιανικοί Λουτρώνες», 24-25). Βλ. επίσης, Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 304· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 102-103· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 42-47.

⁵⁸ Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», 59-60· Βολανάκης, «Χριστιανικοί λουτρώνες», 791-792· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 96-98· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», 47-52.

⁵⁹ Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, αλλά και πλούσιοι γενναϊόδωροι πολίτες, φρόντιζαν για την ανέγερση δημόσιων λουτρών, βλέπε: Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 421-422, 426· Α. Μουτζάλη, «Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 31 (Ιούνιος 1989), 23.

⁶⁰ Στα εκκλησιαστικά λουτρά συμπεριλαμβάνονται: α) εκείνα που βρίσκονται πλησίον κάποιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στη δικαιοδοσία της οποίας ανήκαν και β) αυτά που ανήκουν σε μοναστήρια. Τα μοναστηριακά προοριζόταν κυρίως για τη λούση των μοναχών, αλλά και λαϊκών, βλ. Α. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1958, 58-59, 97· Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 426-427, σημ. 4· Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 59)· Α. Berger, «Μοναστηριακά και ιερά λουτρά», *Τα λουτρά στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, περιοδικό Επτά Ημέρες της Καθημερινής* της 13 Μαΐου 2001, 19.

⁶¹ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 304-305, σημ. 118· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 103· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 46.

⁶² Για τον θεσμό της διακονίας και την ίδρυση λουτρών πλησίον παλαιοχριστιανικών βασιλικών, βλ.: P. Magdalino, «Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople», *Church and People in Byzantium*, Birmingham, 1990, 167-169, 178-184· Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προοκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήνα 1990, 38, σημ. 128· I. Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1990, 98-99, 114, 116· F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, 320· Δ. Αθανασούλης, «Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινόρραχη Σπάρτης», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργος - Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995)*, Β', Αθήνα 1996-1997, 240-241, σημ. 136, 139-143.

ανασκαφική έρευνα, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε μελέτη γι' αυτά να στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, γεγονός που όπως είναι φυσικό περιορίζει την εξαγωγή περισσότερων και οπωσδήποτε ασφαλέστερων συμπερασμάτων γι' αυτά.

Όλα αποτελούν περιορισμένων διαστάσεων καμαροσκέπαστα κτίσματα, χωρισμένα σε επιμέρους διαμερίσματα, που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω στενών ανοιγμάτων. Πρόκειται για βαλανεία (*balnea*)⁶³, μικρά δηλαδή λουτρά, τα οποία περιλαμβάνουν μόνο τους βασικούς και απαραίτητους χώρους των λουτρικών εγκαταστάσεων των προγενέστερων ρωμαϊκών λουτρών⁶⁴, που είναι: το αποδυτήριο (*apodyterium*, *vestibulum*), η αίθουσα του ψυχρού λουτρού (*frigidarium*), η αίθουσα του χλιαρού λουτρού (*tepidarium*) και, τέλος, η αίθουσα του θερμού λουτρού (*caldarium*). Οι αντίστοιχοι χώροι στους βυζαντινούς ονομάζονταν αποδυτόν ή απόδυτρον, ψυχρολούσιον, χλιαροψύχιον και ζεστόν ή θερμόν⁶⁵. Βέβαια η έλλειψη ανασκαφικών τεκμηρίων καθιστά επισφαλή την ακριβή ερμηνεία και ταύτιση των χώρων αυτών.

Στις τρεις περιπτώσεις (λουτρό Εμπορείου στην Κάλυμνο, λουτρό οικοπέδου Λουλουδιά και λουτρό Αγίου Βασιλείου στην Τέλενδο) βασικό χαρακτηριστικό των λουτρών αποτελούν οι ημικυκλικές κόγχες που προεξέχουν στην ανατολική και δυτική πλευρά τους και περιελάμβαναν μικρούς και ατομικούς λουτήρες⁶⁶, που υπήρχαν στις αίθουσες του ψυχρού και του θερμού λουτρού⁶⁷. Μόνο σε μία περίπτωση (Λουτρό Αγίου Χαραλάμπους στην Τέλενδο) δεν υπάρχουν τέτοιες κόγχες, αλλά μόνο ορθογώνια διαμερίσματα.

Στην περίπτωση του Αγίου Βασιλείου πρόκειται για την ακρίβεια για δύο λουτρά, τα οποία αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, με παρόμοια διαμορφωμένη κάτοψη (εικ. 15), που σχετίζονται άμεσα με τις οικοδομικές φάσεις της βασιλικής⁶⁸. Και στις δύο φάσεις παρατηρείται συμμετρική διάταξη των χώρων, εκατέρωθεν μίας κεντρικής αίθουσας με μεγάλες αντιδιαμετρικά διαταγμένες κόγχες.

⁶³ Θέρμες ονομάζονται τα μεγάλα συγκροτήματα λουτρών των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, ενώ βαλανεία χαρακτηρίζονται τα μικρότερα οικοδομήματα, τα οποία περιλαμβάνουν μόνο τους απαραίτητους για το λουτρό χώρους. Για τις ονομασίες, την παραπάνω διάκριση των όρων και την κατάταξη σε κατηγορίες των λουτρικών εγκαταστάσεων, βλ. W.L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire*, II. *An Urban Appraisal*, Yale 1986, 213· Nielsen, ό.π. (σημ. 62), 114-116· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 3, σημ. 1· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 211, σημ. 6· Α. Χατζηδημητρίου, *Αλιβέρι, συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής*, Αθήνα 2000, 9. Για τα βυζαντινά λουτρά και τη χρήση του όρου *βαλανείον* από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, βλ. Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 419-467.

⁶⁴ Γ' αυτό έχει επικρατήσει στους μελετητές και η σχετική λατινική ορολογία. Για τους προαναφερθέντες κύριους χώρους των λουτρών, βλ. Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 59), 24· Nielsen, ό.π. (σημ. 62), 153-160· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 205· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 10.

⁶⁵ Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 433-435· Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 59), 26.

⁶⁶ Βλ. Nielsen, ό.π. (σημ. 62)· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 238-240, σημ. 132-134· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 13-14, σημ. 57. Πέρα βέβαια από τους νέους ηθικούς κανόνες που επέβαλε ο Χριστιανισμός, οικονομικοί λόγοι, αλλά και λόγοι υγιεινής οδήγησαν στη χρήση μικρών και ατομικών λουτήρων.

⁶⁷ G. Hornbostel-Hüttner, «Studien zur römischen Nischenarchitektur», *Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society*, IX, Leiden 1979, 95-119· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 212, 221, 227· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 10-11, 23-25, σημ. 80.

⁶⁸ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 297-303· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 100-101. Η βασιλική του Αγίου Βασιλείου οικοδομήθηκε στα τέλη του 5^{ου}-αρχές του 6^{ου} αιώνα, καταστράφηκε από το σεισμό του έτους 554 και επισκευάστηκε μετά. Κατά τον 7^ο αιώνα εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε, για να επισκευαστεί ξανά στους

Τη θέρμανση των λουτρών εξασφάλιζε ένα σύστημα κυκλοφορίας θερμού αέρα κάτω από τα δάπεδα και στο εσωτερικό των τοίχων των αιθουσών, που επιτυγχανόταν με υπόκαυση⁶⁹. Προκειμένου να ζεσταίνεται καλύτερα ο θερμός χώρος (*caldarium*) ενός λουτρού διαμορφωνόταν και ενδιάμεσο κενό στους κάθετους τοίχους, πίσω από την επένδυσή τους, ώστε να επιτρέπεται η κυκλοφορία του ζεστού αέρα από τον υπόκαυστο υποδαπέδιο χώρο και στο ενδιάμεσο κενό των όρθιων τοίχων⁷⁰. Στο Λουτρό του οικοπέδου αδελφών Λουλουδιά και στο Λουτρό του Αγίου Χαραλάμπους στην Τέλενδο διατηρούνται πήλινοι αεραγωγοί σωλήνες (*tubuli*), που διατρύπουν τους σωζόμενους εξωτερικούς τοίχους σε επιλεγμένα σημεία, λίγο πάνω από το δάπεδο και ψηλά στις σωζόμενες γενέσεις θόλων και σφαιρικών τριγώνων των στεγών. Ο προορισμός τους ήταν να βοηθούν στον εφελευσμό, το «τράβηγμα» δηλαδή και την κυκλοφορία του θερμού αέρα εντός του λουτρού (λόγω διαφοράς εσωτερικής - εξωτερικής θερμοκρασίας), με αποτέλεσμα την καλύτερη θέρμανση του συγκεκριμένου χώρου⁷¹.

ΤΑΦΟΙ

Στην Κάλυμνο και την Τέλενδο ο υπέργειος καμαροσκεπής αποτελεί τον κυρίαρχο τύπο παλαιοχριστιανικού τάφου⁷². Μεμονωμένες ταφές σε λακκοειδείς τάφους

μεσοβυζαντινούς χρόνους (τέλη 10^{ου} αιώνα). Αναφορικά με τη χρονολόγηση των δύο φάσεων του λουτρού είναι προς το παρόν δύσκολο και χωρίς ανασκαφική διερεύνηση, να βεβαιωθεί με ποιες από τις τρεις οικοδομικές φάσεις του ναού ταυτίζονται, δηλαδή την 1^η και τη 2^η ή τη 2^η και την 3^η. Το σχήμα της κάτοψης, που είναι παρόμοιο και στις δύο οικοδομικές φάσεις του λουτρού, δεν παρέχει ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις, καθώς υπάρχει στα ρωμαϊκά, στα παλαιοχριστιανικά, αλλά και στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Βλ. ενδεικτικά, Μουτζάλη, ό.π., 24-25, πίνακας 2· *AE* 44 (1989): Χρονικά, Β2, 365-366, πίν. 194β· Α. Λαμπροπούλου - Α. Μουτζάλη, «Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα: τεκμήρια για την επιβίωση της πόλης κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους», *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004) 343-345, εικ. 1, σχ. 2, 3.

⁶⁹ Πρόκειται για ένα σύστημα κεντρικής θέρμανσης, όπου ο θερμός αέρας παραγόταν από την καύση ξύλων σε ειδικά διαμορφωμένη κάμινο κάτω από το λουτρό και από εκεί ο θερμός αέρας διαχεόταν κάτω από το δάπεδο και στη συνέχεια στο ενδιάμεσο κενό της επένδυσης των κάθετων τοίχων, ζεσταίνοντας έτσι το λουτρό. Βλ. J.M. Degbomont, *Hypocaustes. Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé. De la praxe St. Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves, Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège* No 17, Liège 1984, 97-165· Nielsen, ό.π., 14-20, 161-162· Yegül, ό.π. (σημ. 62), 356-389· E. Brödner, *Die Römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1992², 18-23· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 225-233· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 205-207· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 11-12· Λαμπροπούλου - Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 68), 322-324.

⁷⁰ Αυτό επιτυγχανόταν με δύο τρόπους: α) Με την επένδυση των τοίχων από ορθογώνιες πήλινες πλάκες, στερεωμένες είτε με συμφυείς εγκάρσιες μαστοειδείς προεξοχές (*tegulae mammatae*), είτε με ξεχωριστά ενδιάμεσα κεραμικά κυλινδρικά πηνία (*intercapedines*), για να υπάρχει το απαραίτητο κενό μεταξύ τοίχου και επένδυσης. Βλ. Degbomont, ό.π. (σημ. 69), 136-139· Nielsen, ό.π. (σημ. 62), 14-15· Yegül, ό.π. (σημ. 62), 363-365· Ξ. Αραπογιάννη, «Το ρωμαϊκό λουτρό στην Μπρεξίδα του Μαραθώνος», *AE* 132 (1993), 141-143, 168, εικ. 11, 12· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 226-227, 233, σημ. 70-73, 104· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 17-18, 20-21, 25-26 και ειδικά τις σημειώσεις 58 και 60· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 11, σημ. 20 και β) με την τοποθέτηση σε σειρά όρθιων πήλινων κυλινδρικών ή ορθογώνιων αεραγωγών σωλήνων (*tubuli*), πίσω από την επένδυση των τοίχων. Βλ. Degbomont, ό.π., 140-146· Nielsen, ό.π.· Yegül, ό.π.· Χατζηδημητρίου, ό.π.

⁷¹ Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 17-18, σημ. 60· Αραπογιάννη, ό.π. (σημ. 70), 141. Συνήθως οι αγωγοί αυτοί τοποθετούνταν πίσω από την επένδυση των κάθετων τοίχων με ορθογώνιες πήλινες πλάκες, στερεωμένες στους τοίχους, για να υπάρχει το απαραίτητο κενό μεταξύ τοίχου και επένδυσης, ώστε να επιτρέπεται η κυκλοφορία του ζεστού αέρα από τον υπόκαυστο υποδαπέδιο χώρο στο ενδιάμεσο κενό των όρθιων τοίχων και να ζεσταίνεται έτσι καλύτερα ο χώρος του θερμού οίκου.

⁷² Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 447-470.

εντοπίστηκαν μόνο στο εσωτερικό παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Καλύμνου και της Τελένδου και χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα, μετά την ερείπωση των βασιλικών⁷³. Συνολικά έχουν εντοπιστεί δεκαοκτώ καμαροσκεπείς τάφοι στην Κάλυμνο (δώδεκα στην κοιλάδα του Βαθύ, τρεις στους Βοθύνους, ένας στον Φλασκά, ένας στις Πεζούλες, ένας στον Εμπορειό) και δεκατρείς στην Τέλενδο (εννέα στη νεκρόπολη στη θέση Πευκί –εικ. 18, τρεις πλησίον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Βασιλείου κι ένας στο οικόπεδο Ν. Αντωνόπουλου). Κυρίως βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τους σύγχρονους τους οικισμούς⁷⁴, διευθετημένοι σε συστάδες ή ανεξάρτητοι. Τάφοι εντός των ορίων οικισμού⁷⁵ εντοπίζονται μόνο σε δύο περιπτώσεις (στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Βασιλείου⁷⁶ στην Τέλενδο και στα Ελληνικά του Βαθύ Καλύμνου).

Όλοι είναι κατασκευασμένοι από αδροδουλεμένους λίθους, θηραϊκή γη και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Περιορισμένη χρήση οπτοπλινθών έχει γίνει μόνο σε μία περίπτωση (τετράγωνος τάφος στη Νεκρόπολη Τελένδου). Οι διαστάσεις τους (εκτός της περίπτωσης συγκροτημάτων) κυμαίνονται από 3,15 μέχρι 4,50 μ. πλάτος και 3,40 μέχρι 5,75 μ. μήκος. Μεγαλύτεροι σε διαστάσεις είναι τρεις, στις περιοχές Βοθύνι, Πεζούλες και Εμπορειός, οι οποίοι έχουν διαστάσεις 7,80X5,33 μ., 8,80X4,95 και 10,05X6,75 μ., αντίστοιχα⁷⁷.

Στην πλειονότητά τους έχουν ορθογώνια κάτοψη και ημικυλινδρική στέγη, η οποία διατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις. Εξάιρεση αποτελούν δύο περιπτώσεις τάφων (ένας στο Βαθύ κι ένας στη Νεκρόπολη Τελένδου), που έχουν τετράγωνη κάτοψη και στεγάζονταν με χαμηλό τρούλο, καθώς κι ένας με τραπεζιόσχημη κάτοψη πλησίον της βασιλικής του Αγίου Βασιλείου στην Τέλενδο. Διαφορετική αρχιτεκτονική διαμόρφωση παρουσιάζεται σε τρεις περιπτώσεις τάφων. Στην περιοχή Φλασκάς βρίσκεται ο λεγόμενος «ρωμαϊκός τάφος», ένα ταφικό μνημείο του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως τα τέλη της παλαιοχριστιανικής εποχής⁷⁸. Αυτό αποτελείται από κατά μήκος εσωτερικό διάδρομο, εκατέρωθεν του οποίου διατάσσονται από τέσσερις ταφικοί θάλαμοι. Στο οικόπεδο Εξάρχενας Καρπαθίου στο Βαθύ ερευνήθηκαν δύο

⁷³ Βλ. παραπάνω, σημ. 52.

⁷⁴ Κατά κανόνα τα νεκροταφεία μέχρι τον 6^ο αιώνα, αναπτύσσονταν εκτός των ορίων των πόλεων και των οικισμών, με το σκεπτικό της προστασίας της δημόσιας υγείας και λόγω παλαιότερης άποψης ότι ο νεκρός θεωρείτο μίσημα. Βλ. Β. Τουρπτοσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών*, Θεσσαλονίκη 1998, 63-65· Γούναρης, ό.π. (σημ. 31), 30· Ν. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 176-186, 275-276.

⁷⁵ Η αποδοχή των ταφών μέσα στα όρια των οικισμών καθιερώνεται σταδιακά από τον 6^ο αιώνα και οριστικοποιείται πλέον και νομοθετικά επί αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (886-912). Βλ. Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 182-186· Ευ. Μαρκή, «Το τέλος της Αρχαιότητας και η εισαγωγή των νεκρών στην πόλη. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1990, 41-42· Τουρπτοσόγλου-Στεφανίδου, ό.π. (σημ. 74), 63-65.

⁷⁶ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 453, 456, σημ. 13.

⁷⁷ Αυτά, αν και δεν υπάρχουν προς το παρόν επαρκή στοιχεία, πιθανότατα είναι ταφικά.

⁷⁸ Σύμφωνα με τα λυχνάρια που ανακαλύφθηκαν στο συλημένο εσωτερικό των ταφικών θαλάμων του, το ταφικό μνημείο ήταν σε χρήση από τον 1^ο μ.Χ. μέχρι και τον 7^ο μ.Χ. αι. Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 465, σημ. 39.

ημιυπόγειοι πολυθάλαμοι τάφοι του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα⁷⁹, οι οποίοι αποτελούνται από προθάλαμο και αντίστοιχα δύο ο ένας και τρεις ο άλλος ταφικούς θαλάμους (εικ. 19).

Από τους τάφους, άλλοι είναι μονοθάλαμοι και άλλοι αποτελούν συγκροτήματα, από δύο ή τρεις εφαιπτόμενους τάφους, με ξεχωριστές εισόδους⁸⁰. Μονοθάλαμοι τάφοι, που δε γεινιάζουν με άλλους, εντοπίζονται από ένας στη βόρεια και νότια πλευρά της Ρίνας, δύο στην περιοχή Στημένια κι ένας στο οικόπεδο Ν. Αντωνόπουλου στην Τέλενδο. Στη θέση Ελληνικά και πλησίον του εκεί παλαιοχριστιανικού οικισμού, βρίσκεται ταφικό συγκρότημα, αποτελούμενο από έναν διπλό κι έναν τριπλό καμαροσκεπή τάφο, με τους θαλάμους τους σε κατά μήκος διάταξη (εικ. 20). Σε τρεις περιπτώσεις (περιοχές Βοθύνων, Παλαιοπαναγιάς και βόρειας πλευράς Ρίνας) απαντούν ταφικά συγκροτήματα, αποτελούμενα από δύο τάφους, εκ των οποίων ο ένας είναι προσανατολισμένος σε άξονα Α-Δ, ενώ ο άλλος σε άξονα Β-Ν. Σε τρεις περιπτώσεις (διπλός τάφος Ελληνικών, διπλός τάφος βόρειας πλευράς Ρίνας και τάφος Α΄ Παλαιοπαναγιάς) υπάρχουν διπλοί τάφοι με τους θαλάμους τους να εφάπτονται στη μία στενή πλευρά τους. Στη θέση Μετόχι βρίσκεται διπλός τάφος, με τους θαλάμους σε παράλληλη διάταξη.

Σε αντίθεση με την πληθώρα των εντοπισθέντων καμαροσκεπών τάφων, τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα γι' αυτούς είναι λιγοστά. Ολικά ή μερικά έχουν ερευνηθεί έως σήμερα οι εξής: ρωμαϊκός τάφος στην περιοχή Φλασκάς, ταφικό συγκρότημα οικοπέδου ΕΞ. Καρπαθίου στο Βαθύ, ο διπλός τάφος στην περιοχή Ελληνικά Βαθύ και ο τάφος στη θέση Άγιος Νικόλαος στην περιοχή Στημένια Βαθύ. Δυστυχώς σε όλους τους παραπάνω τάφους διαπιστώθηκαν εκτεταμένες λαθρανασκαφές.

Αγγεία μαγειρικά, επιτραπέζια, μεταφορικά και λύχνοι ανακαλύφθηκαν στα τρικλίνια⁸¹ επί των στεγών του ρωμαϊκού τάφου και του ταφικού συγκροτήματος οικοπέδου Καρπαθίου, τους πρωιμότερους δηλαδή τάφους, οι οποίοι είναι και οι μόνοι, που διαθέτουν τέτοιες κατασκευές για την τέλεση των νεκροδειπνών⁸². Πρόκειται για χαμηλά πεζούλια που περιβάλλουν την επίπεδη εξωτερικά στέγη του τάφου, προκειμένου να κάθονται οι συνδαιτυμόνες κατά την διάρκεια του νεκρικού δείπνου. Τα σκεύη, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί στα νεκροδείπνα, θραύονταν και παρέμεναν επί

⁷⁹ Σύμφωνα με τα νομίσματα και λυχνάρια που ανακαλύφθηκαν. Για τη χρονολόγηση του τάφου, βλ. Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 455, 466, σημ. 43. Δύο παρόμοιοι τάφοι υπάρχουν στη γειτονική Κω, στην παραλία της Κεφάλου και στην Καρδάμαινα.

⁸⁰ Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 456-459, σημ. 23-26.

⁸¹ Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 461-463. Τα τρικλίνια είναι κτιστές κατασκευές, προορισμένες για την τέλεση των νεκροδειπνών. Βλ. Μαρκή, ό.π. (σημ. 75), 99, εικ. 10· Θ. Σαββοπούλου, «Η δραστηριότητα της ΙΣΤ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων στο νομό Κιλκίς το 1990», *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 334-536· *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, κατάλογος έκθεσης, Λευκός Πύργος Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή), Αθήνα 2002· Ευ. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006, 61, 114, 207.

⁸² Μαρκή, *Η νεκρόπολη*, ό.π. (σημ. 81), 205-210. Σε αρκετούς μάλιστα τάφους από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου έχουν διασωθεί και ζωγραφικές παραστάσεις δείπνων προς τιμήν των νεκρών. Βλ. σχετικά, Ν. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000, 501-506· Ν. Λάσκαρης, «Τα ταφικά παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας», *CORPUS* 42 (Οκτώβριος 2002), 85· ο ίδιος, «Επιβιώσεις ειδωλολατρικών ταφικών εθίμων κατά τους χριστιανικούς χρόνους στην Ελλάδα», *CORPUS* 51 (Ιούλιος 2003), 71, σημ. 6.

τόπου στα τρικλίνια των τάφων⁸³. Η εύρεση λύχνων σε αυτούς τους χώρους τεκμηριώνει το γεγονός της τέλεσης των νεκροδείπνων κατά τις εσπερινές ώρες.

Στο εσωτερικό των μέχρι σήμερα ερευνηθέντων τάφων της Καλύμνου παρατηρείται ένδεια ευρημάτων, γεγονός που δεν πρέπει να οφείλεται αποκλειστικά σε λαθρανασκαφές, αλλά πιθανότατα σχετίζεται με τον γενικότερο περιορισμό των κτερισμάτων στις ταφές, φαινόμενο που σταδιακά ατονεί κατά τα τέλη της παλαιοχριστιανικής εποχής, εξαιτίας ιδεολογικών - θρησκευτικών, αλλά και οικονομικών λόγων⁸⁴. Λύχνοι ανακαλύφθηκαν στον ρωμαϊκό τάφο⁸⁵, στο ταφικό συγκρότημα οικοπέδου Καρπαθίου⁸⁶, στον Διπλό Τάφο στα Ελληνικά⁸⁷ και σε λακκοειδείς τάφους του 7^{ου} αιώνα στο εσωτερικό των ερειπωμένων πλέον βασιλικών του Ταξιάρχη και της Παλαιοπαναγιάς στην κοιλάδα του Βαθύ. Σε τέσσερις περιπτώσεις (τάφος στη θέση Πεζούλες, ανεξάρτητος Τάφος και τριπλός Τάφος στα Ελληνικά Βαθύ, τάφος Α΄ βασιλικής Αγίου Βασιλείου στην Τέλενδο) έχουν διαμορφωθεί στους τοίχους τους κόγχες, για την τοποθέτηση προσφορών ή λύχνων⁸⁸.

Στο ταφικό Συγκρότημα οικοπέδου Καρπαθίου και στον διπλό τάφο των Ελληνικών βρέθηκαν σιδερένια καρφιά, από νεκρική κλίνη ή φέρετρο⁸⁹. Νομίσματα ανακαλύφθηκαν στο ταφικό συγκρότημα του οικοπέδου Καρπαθίου⁹⁰ και σε λακκοειδείς τάφους του 7^{ου} αι. στη βασιλική της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ⁹¹.

⁸³ Γενικά για το φαινόμενο, βλ. Δ. Μακροπούλου, «Ταφικά ευρήματα, νομίσματα και νομισματικοί θησαυροί στα παλαιοχριστιανικά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 266-267· Λάσκαρης, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 73-74.

⁸⁴ Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 411· Laskaris, *Monuments funéraires*, ό.π. (σημ. 82), 310-311· Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 264, σημ. 4· *Καθημερινή Ζωή*, ό.π. (σημ. 81), 536-537· Λάσκαρης, «Ταφικά παλαιοχριστιανικά», ό.π. (σημ. 82), 79· ο ίδιος, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 72-73.

⁸⁵ Οι ευρεθέντες λύχνοι (αιγυπτιακού, αττικού, εφεσιακού και τυνησιακού τύπου) καλύπτουν μια χρονική περίοδο από το β΄ ήμισυ του 1^{ου} αιώνα έως τον 6^ο μ.Χ. αιώνα (Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. [σημ. 12], 465, σημ. 39) και επιβεβαιώνουν τη συνήθεια των Χριστιανών να ενταφιάζονται ακώλυτα στους προγενέστερους ρωμαϊκούς τάφους. Βλ. G.G. Klingerberg, «Grabrecht (Grabmulde, Grabschänbung)», *RAC* 12 (1983), 625· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 224-225.

⁸⁶ Οι ευρεθέντες λύχνοι (σαμιακού, αττικού, εφεσιακού και αιγυπτιακού τύπου) καλύπτουν χρονική περίοδο από τον 4^ο έως τον 7^ο αιώνα. Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 465, σημ. 40.

⁸⁷ Πρόκειται για δύο εφεσιακού τύπου λύχνους της περιόδου 550-650 μ.Χ.

⁸⁸ Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Ευ. Μαρκή, «Ανίχνευση παλαιότερων επιδράσεων στην παλαιοχριστιανική ταφική αρχιτεκτονική και τη νεκρική λατρεία», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 113· *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά Β2, 443· Λάσκαρης, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 72, 76-77· Σε άλλες περιπτώσεις, ως κόγχες για την τοποθέτηση λύχνων χρησιμοποιούνται οι δοκοθήκες στήριξης του ξυλοτύπου της καμαρωτής στέγης, βλ. Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 266, σημ. 13· Μαρκή, *Η νεκρόπολη*, ό.π. (σημ. 81), 113.

⁸⁹ Για ανακάλυψη καρφιών σε καμαροσκεπείς τάφους, βλ. επίσης: *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά Β2, 443· Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 265· Για τη συνήθεια της τοποθέτησης των νεκρών σε φέρετρο ή κλίνη, βλ. Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 157, 173-190· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 33-36· Μαρκή, «Ανίχνευση», ό.π. (σημ. 88), 98.

⁹⁰ Πρόκειται για νομίσματα της οικογένειας του Θεοδοσίου Α΄ του τέλους 4^{ου}-αρχές 5^{ου} αιώνα κι ένα του Ιουστινιανού Α΄, της περιόδου 539-543. Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 466, σημ. 43.

⁹¹ Πρόκειται για νομίσματα του Ηρακλείου, των ετών 613 και 615. Βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά Β3, 1168.

Τεμάχια κεραμίδων με εγχάρακτους σταυρούς ανακαλύφθηκαν στον τάφο της θέσης Άγιος Νικόλαος και σε λακκοειδείς τάφους του 7^{ου} αιώνα, εντός της βασιλικής του Ταξιάρχη στο Βαθύ. Αυτά τοποθετούνταν στο εσωτερικό των τάφων για να αποτρέψουν την επήρεια του διαβόλου⁹². Στον διπλό τάφο στα Ελληνικά Βαθύ, βρέθηκε και ένα πήλινο αγγείο με προχολή, πιθανότατα λαδιού, μύρου ή νερού, το οποίο θα είχε χρησιμοποιηθεί στις τελετές ενταφιασμού, μετά τις οποίες και θραύστηκε επίτηδες⁹³.

Εντοιχία ζωγραφική διακόσμηση διασώζεται μόνο σε μία περίπτωση, επί της εσωτερικής επιφάνειας των τοιχωμάτων τάφου στη νεκρόπολη της Τελένδου. Ο τάφος αυτός φέρει δύο εγχάρακτους ανισοσκελείς σταυρούς⁹⁴ με πεπλατυσμένα άκρα, συμφυές στέλεχος στερέωσης στο κάτω άκρο της βάσης τους και ερυθρού χρώματος γέμισμα.

Οι παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι της Καλύμνου και της Τελένδου αποτελούσαν χώρους ταφής των μελών των γειτονικών τους οικισμών, πιθανότατα κοινόχρηστους, όπως δείχνει ο σχετικά μικρός αριθμός τους σε αναλογία με τους παρακείμενους εκτεταμένους οικισμούς, καθώς και ο εντοπισμός μεγάλου αριθμού σκελετών στο εσωτερικό τους⁹⁵. Η διάρκεια χρήσης τους φτάνει έως τον 7^ο αιώνα, σύμφωνα με τα ευρήματα της μέχρι σήμερα ανασκαφικής έρευνας. Μόνο στην περίπτωση του διπλού τάφου στα Ελληνικά του Βαθύ υπήρξε ανάμεσα στα ευρήματα και τμήμα βάσης εφραλωμένου ανοιχτού αγγείου, το οποίο αποτελεί ένδειξη και για πιθανή υστερότερη χρήση του εν λόγω τάφου.

Μιχάλης Ι. Κουτελλάς

Αρχαιολόγος

4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

⁹² Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 468, σημ. 45, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁹³ Για την πρακτική αυτή, βλ. Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 190-191, 211 κ.ε.· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 39· Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 265-266· Λάσκαρης, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 71-72.

⁹⁴ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 452-453, σημ. 12, όπου και σχετική βιβλιογραφία για την απεικόνιση σε τάφους σταυρών, μεμονωμένων ή περιβαλλόμενων από στεφάνους, τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω, πτηνά και ανθοφόρα φυτά. Βλ. επίσης, Μαρκή, *Η νεκρόπολη*, ό.π. (σημ. 81), 189-202.

⁹⁵ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 458, σημ. 27. Η πρακτική των πολλαπλών ταφών σε κοινούς τάφους πιθανότατα οφείλεται σε οικονομικούς λόγους [Δ. Πάλλας, Σαλαμινιάκα, *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)*, τ. Α', Αθήνα 1987-1988, 31· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 272, σημ. 54· *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο* 2002, 536]. Από τον 3^ο αιώνα δικαίωμα πάνω σε έναν τάφο έχουν πλέον όχι μόνο η οικογένεια στην οποία ανήκε, αλλά όλοι οι Χριστιανοί (F. De Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milano 1963, 271-276· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 228, σημ. 30).

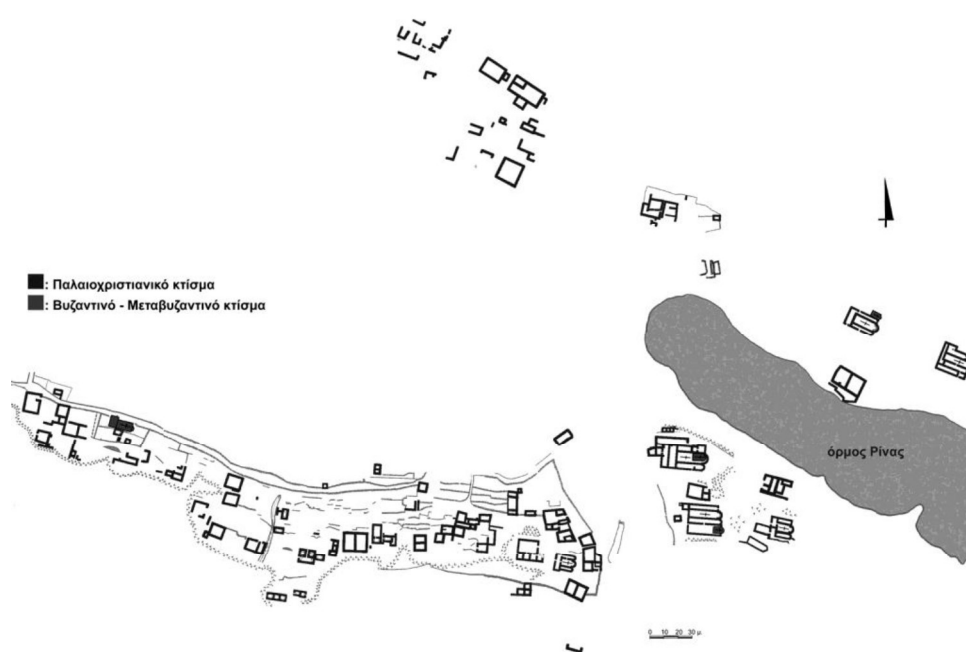

Εικ. 1. Χάρτης με τις παλιοχριστιανικές θέσεις της Καλύμνου και των παρακειμένων της νησίδων.

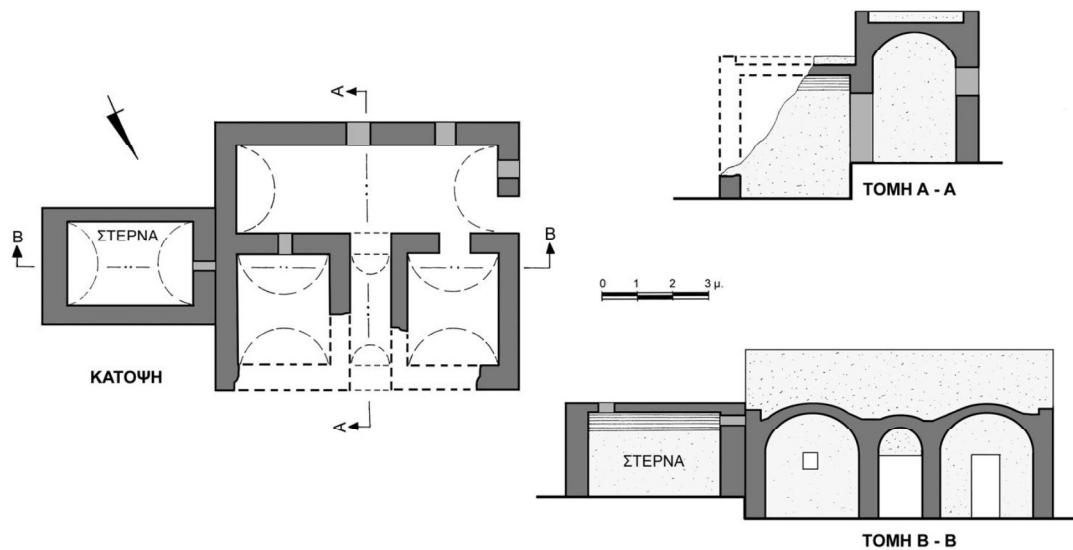
Εικ. 2. Κάλυμνος. Ο παλιοχριστιανικός οικισμός στη νότια πλευρά του κόλπου της Ρίνας του Βαθύ (θέση Ελληνικά). Αποψη από τα ανατολικά.

Εικ. 3. Κάλυμνος. Γενικό τοπογραφικό του παλιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας.

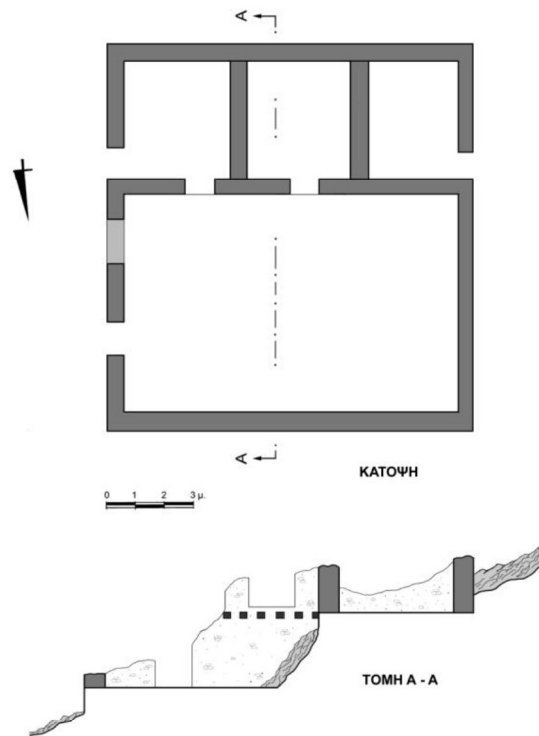
Εικ. 4. Κάλυμος. Ισόγειο οικοδόμημα στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά). Άποψη από τα βόρεια.

Εικ. 5. Κάλυμος. Αποτύπωση του ισόγειου οικοδομήματος στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά).

Εικ. 6 Κάλυμνος. Δίπατο οικοδόμημα στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά). Άποψη από τα βορειοδυτικά.

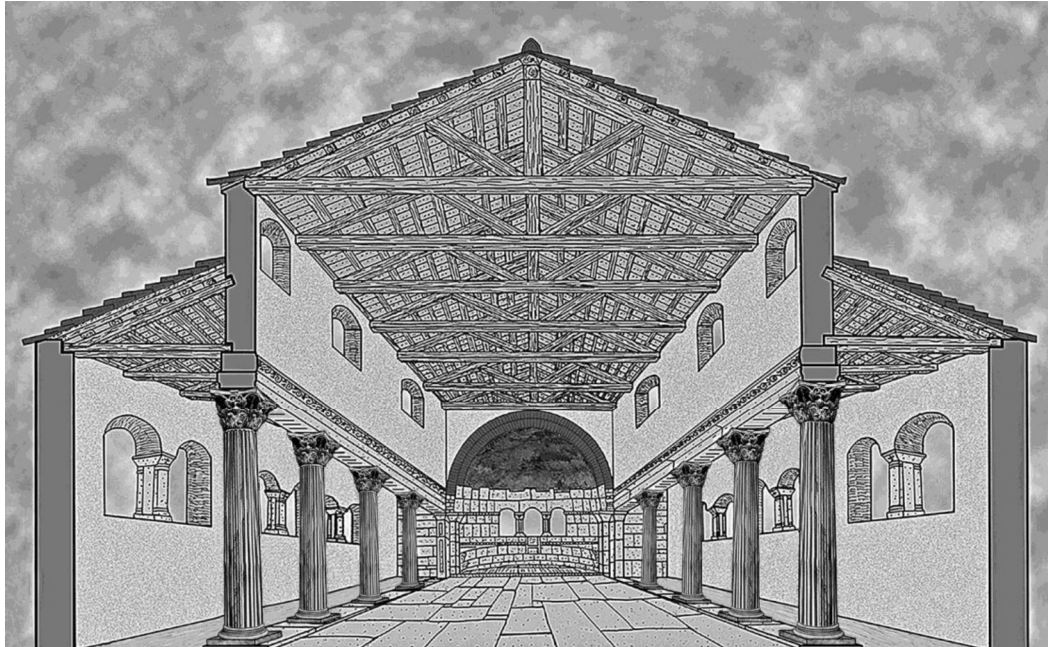
Εικ. 7. Κάλυμνος. Αποτύπωση του δίπατου οικοδομήματος στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά).

Εικ. 8. Τέλενδος. Ανασκαφή οικοπέδου Π. Λουλουδιά.
Τμήμα του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Άποψη από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 9. Κάλυμνος. Το ανατολικό τμήμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ και το νεότερο ναΐδριο της Παναγίας της Υπακοής (δεξιά). Άποψη από τα δυτικά.

Εικ. 10. Κάλυμος. Αναπαράσταση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ.

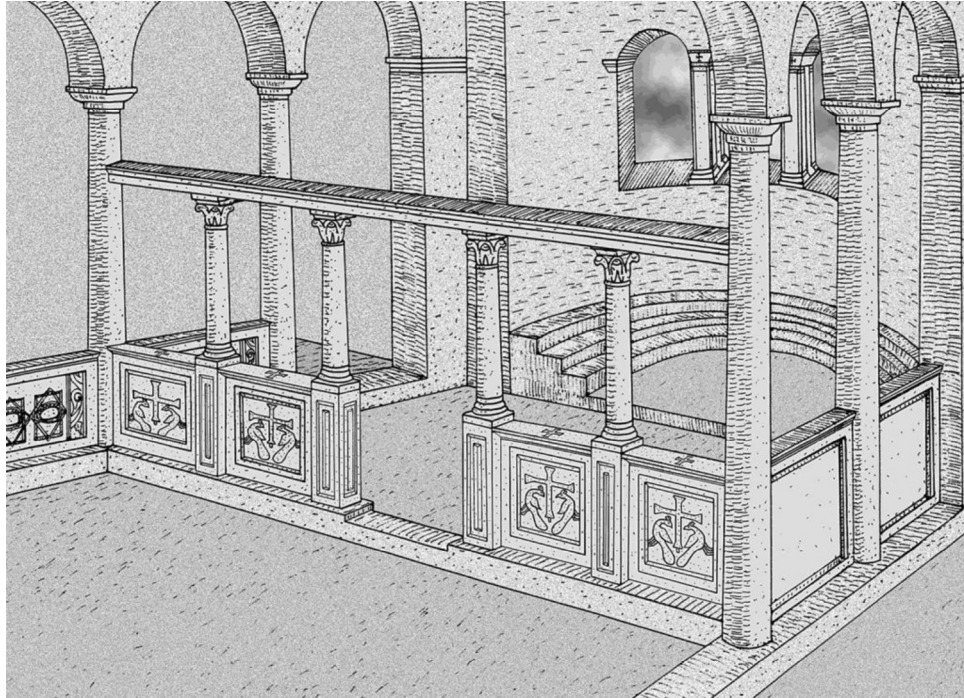

Εικ. 11. Κάλυμος. Το ψηφιδωτό δάπεδο του βορείου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ.

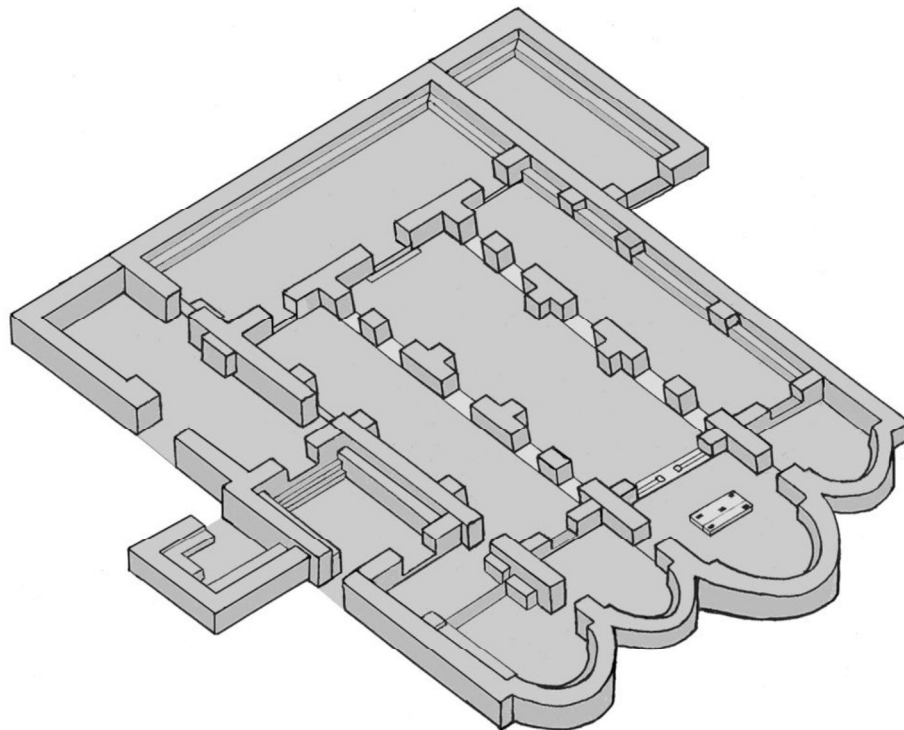

Εικ. 12. Κάλυμνος. Το ψηφιδωτό δάπεδο του νάρθηκα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Σοφίας. Άποψη από τα βόρεια.

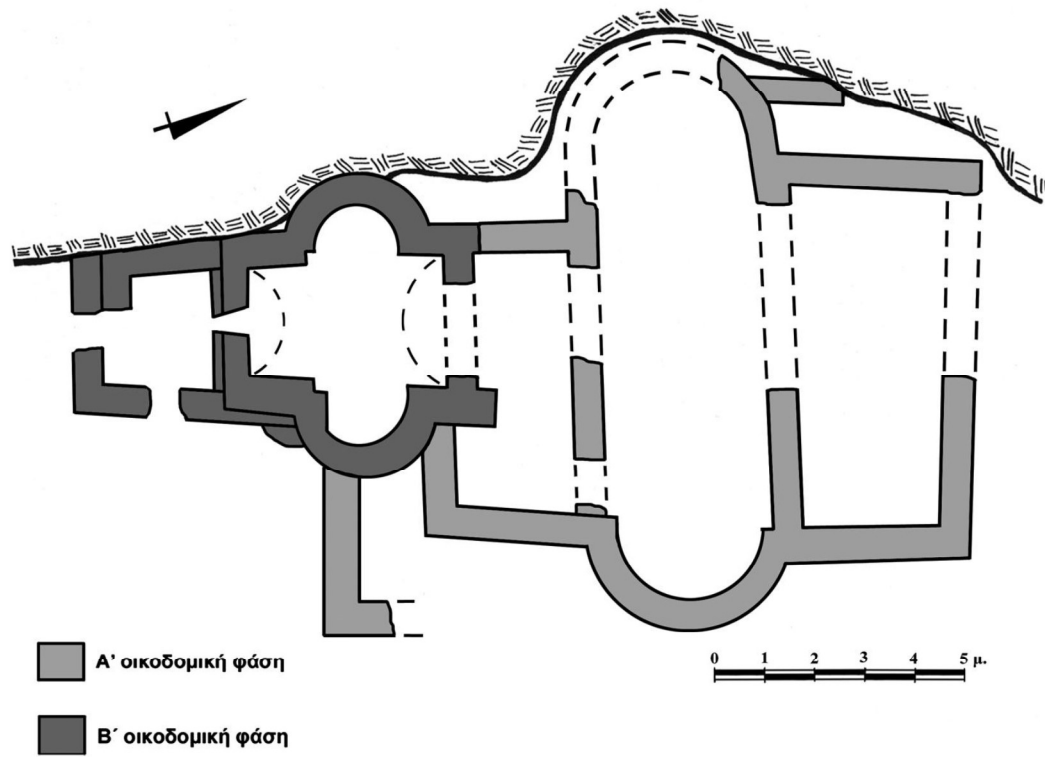

Εικ. 13. Κάλυμος. Αναπαράσταση του φράγματος πρεσβυτερίου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ιωάννη στη θέση Μελιτσάχας.

Εικ. 14. Τέλενδος. Αξονομετρική σχεδιαστική απεικόνιση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Τριάδας.

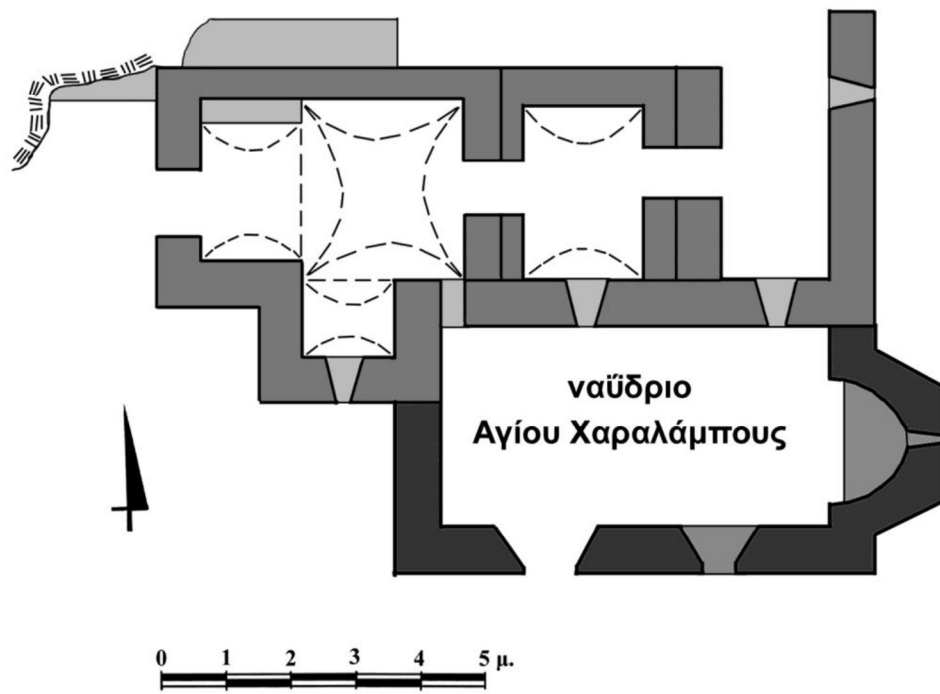

Εικ. 15. Τέλενδος. Κάτοψη του Λουτρού του Αγίου Βασιλείου.

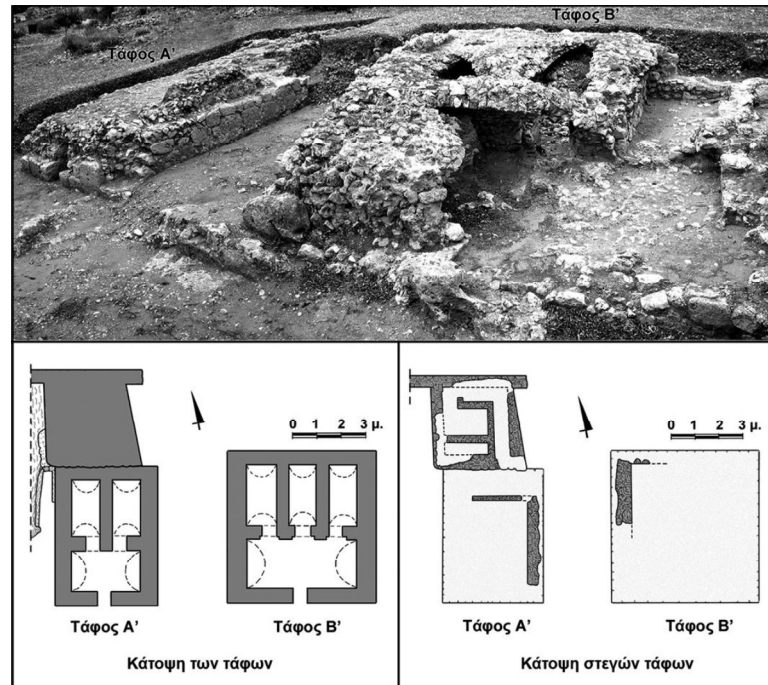
Εικ. 16. Τέλενδος. Το Λουτρό του Αγίου Χαραλάμπους. Άποψη από τα βορειοανατολικά.

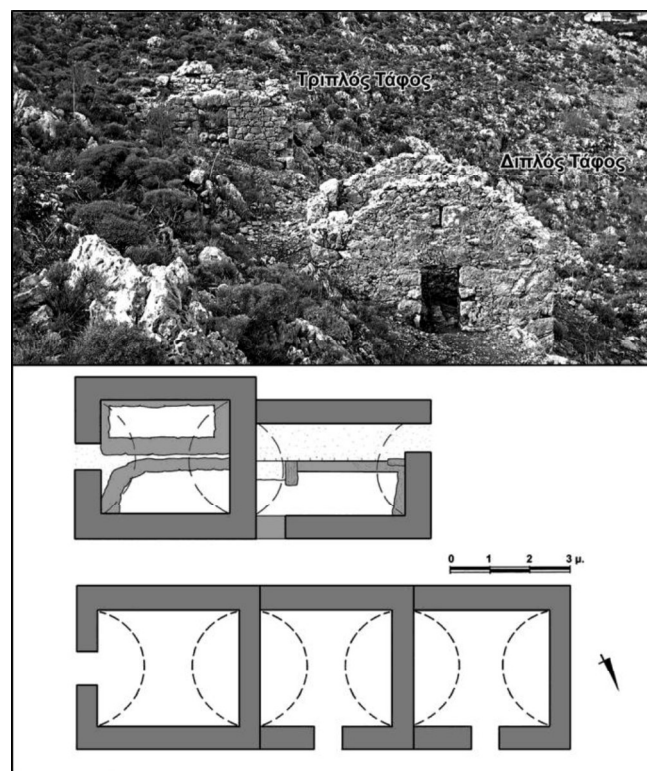
Εικ. 17. Τέλενδος. Κάτοψη του Λουτρού του Αγίου Χαραλάμπους.

Εικ. 18. Τέλενδος. Η παλαιοχριστιανική νεκρόπολη στη θέση Πευκί. Άποψη από τα δυτικά.

Εικ. 19. Κάλυμνος. Το παλαιοχριστιανικό ταφικό συγκρότημα στο οικόπεδο Εξάρχενας Καρπαθίου στο Βαθύ. Άποψη των τάφων από τα νοτιοανατολικά (άνω) και σχεδιαστική αποτύπωση αυτών (κάτω).

Εικ. 20. Κάλυμνος. Το ταφικό συγκρότημα ενός διπλού κι ενός τριπλού τάφου στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά).